

واکاوی مسؤلیت‌های اجتماعی بانوان در عصر پیامبر اکرم (ص)

زهرا مهدوی فخر^۱، محمدمهدی کریمی نیا^۲، مجتبی انصاری مقدم^۳

^۱ سطح سه (کارشناسی ارشد) حوزه علمیه خواهران قم، معاون پژوهش مدرسه فاطمه معصومیّه (س) اهواز

^۲ استادیار و عضو هیأت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (نویسنده مسئول)

^۳ دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه میبد، مدرس دانشگاه و پژوهشگر

چکیده

حوزه اجتماع از جمله عرصه‌هایی است که از زمان صدر اسلام برای زنان مسلمان بستر فعالیت بوده است. پیامبر اکرم (ص) با توجه به محدودیت زنان در برخوردهای اجتماعی چگونه آنان را در فعالیت‌های اجتماعی شریک و ایشان را عهده‌دار چه وظایفی می‌کردند؟ پرسشی است که نویسنده به منظور ارائه الگوی حسنه از زنان اجتماعی در صدد پاسخ به آن است. نتایج این تحقیق که با روش کتابخانه‌ای جمع‌آوری و به شیوه توصیفی به آن پرداخته شده است، مسؤلیت‌های اجتماعی سپرده شده به زنان را در سه عرصه سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تقسیم بندی می‌کند. بیعت، هجرت و مشارکت در جنگ با افعالی مانند پرستاری، تهیه دارو، تجهیز لوازم در عرصه سیاست؛ شرکت در نماز جماعت، مشاعره و سخنرانی از جمله فعالیت‌های حوزه فرهنگ و کشاورزی، دامداری، فروشنده‌گی نیز از فعالیت‌های عرصه اقتصادی بانوان در این مقاله معرفی شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: اجتماع، بانوان، پیامبر اکرم (ص)، رسالت، مسؤلیت

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

یکی از حکمت‌های آفرینش انسان، آفرینش او بر اساس دو جنس زن و مرد است. این تفاوت‌ها نه تنها مسیر انسان‌ها را در رسیدن به هدف آفرینش دچار اختلال نمی‌کند بلکه شناخت آنان نقش بسیار مهمی را در پاسخگویی به نیازهای متقابل زن و مرد، ایفا می‌کند.

نگرش اسلام به موضوع زن، از مباحث چالش برانگیز در میان مطالعات دینی است. زن در اسلام از مقام بالایی برخوردار است. نام بردن خداوند متعال از زنان در کتاب مقدس خویش و معرفی آنان به عنوان الگوی کامل برای نوع بشریت، همچنین نزول احکام متعدد در حوزه زنان و اصرار و تاکید خداوند متعال و رسول گرامی بر حفظ عفت و پاکدامنی زنان گویای شان و منزلت این جنس در دین اسلام است. اسلام به بهترین وجه حریت و استقلال را به زن عطا کرد و در حوزه های فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و ... برای او جایگاه مستقل قائل است.

توجه ویژه اسلام به رعایت حدود الهی در روابط اجتماعی به خصوص میان زن و مرد از یک سو و افزایش حضور زنان در عصر حاضر در فعالیت اجتماعی از سوی دیگر، ضرورت بررسی نگرش و دستورات اسلام را در حوزه فعالیت های اجتماعی زنان و نوع مسؤلیت های سپرده شده به آنان روشن می سازد. بر این اساس روش و برخورد پیامبر (ص) در تعبیر شرایط زنان در اجتماع بهترین و کامل ترین الگو را در اختیار انسان قرار می دهد.

زهرا حجازی دوست در مقاله خود با نام «زن در سنت و سیره پیامبر اکرم(ص) در جامعه» به بررسی وضعیت زنان در جامعه اسلامی زمان رسول الله و مقایسه آن با دوران پیش از اسلام می پردازد.

«حضور پزشکی و درمانی زنان در جنگ های عصر پیامبر (ص) (سال های ۱ تا ۱۱ هجرت)» مقاله دیگر در این زمینه است که به قلم حمید حاجیان پور و زینب کریمی نگاشته شده و از میان فعالیت های اجتماعی به بررسی نقش پزشکی زنان در میدان جنگ پرداخته است.

مرجع دیگر در این زمینه مقاله «جایگاه زنان در عصر نبوی» نوشته محمد باقر بابانیا است که نویسنده در آن زنان را دارای نقش کلیدی و به عنوان بخش عظیمی از جامعه در تقویت و تضعیف نظام‌ها دانسته است.

اما نویسنده این مقاله در صدد است با توجه به اهمیت روابط اجتماعی در اسلام، همچنین نگاه ویژه دین به حفظ شخصیت و پاکدامنی زن به بررسی شناخت هر چه بیش تر نقش بانوان مسلمان در زمینه‌های اجتماعی و فعالیت های سپرده شده به آنان توسط پیامبر اسلام (ص) پردازد و مسؤلیت های اجتماعی سپرده شده از سوی پیامبر اکرم (ص) به زنان را بررسی نماید.

۱. مسؤلیت اجتماعی

هرکاری که برای بهبود حضور و تاثیر افراد در جریان تغییرات و تحولات اجتماعی به انجام برسد فعالیت اجتماعی نامیده می شود و گستردگی آن بستگی به این امر دارد که افراد و عناصر تشکیل دهنده جامعه چه مقدار با روند توسعه آشنایی داشته باشند و یا با داشتن انگیزه بخواهند که آن روند را همراهی نمایند. (اسدی، کدخبر: ۵۰۰۵۱، ۱۳۸۹)

«مسئولیت اجتماعی فردی شامل شرکت هر فرد در اجتماعی که در آن زندگی می‌کند می‌باشد که می‌توان آن را به علاقه‌مندی از اتفاقاتی که در جامعه می‌افتد و شرکت فعال برای حل برخی از مشکلات محلی تعریف کرد. هر جامعه زندگی خود را دارد که همیشه در حال تغییر است. و هر کدام از ما می‌توانیم به طرق مختلف در این تغییر شرکت داشته باشیم، مثلاً با شرکت در تمیز کردن خیابانی که در آن زندگی می‌کنیم، با شرکت در برگزاری مراسم‌ها. مسئولیت اجتماعی فردی را می‌توان با کارهای خیریه برای مشکلات و مسائل مهم اجتماعی، فرهنگی و محیطی تعریف کرد. بخشش و کار خیر راه‌های مختلفی دارد، مثل بخشیدن کالاهای مختلف یا از طریق واریزهای نقدی.» (عبداللهی، روزنامه کیهان، کد ۱۰۳۱۴۴، ۱۳۹۸)

۲. جایگاه فعالیت‌های اجتماعی در اسلام

اساساً هیچ دینی نیست که به مسائل اجتماعی توجهی نداشته باشد چون دین همواره به مثابه یک نهاد اجتماعی که بخشی از نیازمندی‌های جامعه را برطرف می‌کند، مورد مطالعه و ارزیابی قرار می‌گیرد. هر سه دین یهودیت، مسیحیت و اسلام، علاوه بر دستوراتی که به فرد، به مثابه «فرد» و دستوراتی که به جمع داشته‌اند، دستوراتی هم صادر کرده‌اند که متوجه اجتماع و ساختارهای جامعه است، ادیان ابراهیمی به مسائل اجتماعی توجه کرده و برای بقا و مانایی اجتماع کارکردهایی داشته‌اند. (صادق نیا، گفتگوی خبری ۳۸۱۱۰۸۰، ۱۳۹۸)

انسان موجودی اجتماعی است و حضور او در صحنه اجتماع امری طبیعی؛ بنابراین کیفیت و کمیت فعالیت و مشارکت او در اجتماع، همچنین حدود و احکام آن از نگاه شارع مقدس پنهان نمانده است بلکه برای نحوه حضور او ثواب و عقاب تعیین شده است.

بنابراین مشارکت مومنان در عمل اجتماعی و حضور فعال، از نظر عقل و وحی، یک حق و تکلیف است. به این معنا که از حقوق هر شهروندی از امت اسلام، بهره‌مندی از حق مشارکت است و کسی نمی‌تواند او را از این حق باز دارد؛ چنان که تکلیفی شرعی از سوی خداوند است تا با حضور و مشارکت در عمل اجتماعی، وظیفه الهی خود را در قبال جامعه به انجام برساند. مشارکت مومنان در عمل اجتماعی که از مصادیق عمل صالح و احسان است، دایره گسترده از اعمال در حوزه‌های نظامی، اقتصادی، فرهنگی، علمی، سیاسی و مانند آن را در برمی‌گیرد. (کیهان، ۱۳۹۸، ش ۲۰۱۵۸)

مسئولیت به معنای بازخواست و پاسخگویی است و شخص باید پاسخگویی هر انتخاب و رفتاری باشد که در حوزه تکالیف و وظایف و مسئولیت‌ها انجام می‌دهد. پس هر فرد از افراد جامعه نه تنها نسبت به سرنوشت خویش مسئول است، بلکه نسبت به سرنوشت جمعی نیز مسئولیت دارد و نمی‌تواند خود را کنار بکشد. (عبداللهی، شماره ۲۱۶۱۶، کد خبری: ۱۰۳۱۴۴، ۱۳۹۶/۲/۱۷)

اصولاً امت نمونه از نظر قرآن دارای ویژگی‌هایی است که مشارکت فعال اجتماعی به عنوان یک وظیفه برای آنان تعریف شده است. آنان با مشارکت در همه عرصه‌ها از عمل و نظارت و مشاورت و بیعت و مانند آن باید سرنوشت شخصی و اجتماعی و جمعی خود را رقم زنند و به عنوان سرمشق برای امت در آیند. (همان) خداوند می‌فرماید: وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ؛ و بدین گونه شما را امتی میانه قرار دادیم تا بر مردم گواه باشید. (بقره (۲): ۱۴۳)

۳. جواز حضور زنان در اجتماع بر اساس آیات و روایات

در پی ظهور اسلام، رویه‌ها و قواعد متحجرانه نسبت به زنان و دختران به شدت منع گردید و قرآن و سنت رویه‌های حمایت‌گونه از حقوق و مسؤلیت‌های زنان را ارتقاء بخشیدند. رکود روندهای حضور اجتماعی زنان در سده‌های پس از ظهور اسلام به ویژه در سده‌های میانی موجی از جنبش‌های و نهضت‌های مساوات‌طلبانه زنان و مردان را در قالب مفاهیم فمینیستی در پی داشت که با افراط و تفریط‌هایی مواجه گشت و بنیاد خانواده را در جوامع غربی به شدت متزلزل کرد. این رویه‌های غلط، رجوع مجدد به قرآن کریم و سنت نبوی را در خصوص نحوه مشارکت اجتماعی زنان به عنوان یک ضرورت نه تنها پیش روی مسلمانان بلکه کلیه افراد جامعه بشری قرار داد. (عیوضی، کریمی، ص ۱۳۳، ۱۳۹۰)

از برخی آیات قرآن کریم جواز حضور زنان در اجتماع برداشت می‌شود. دلالت این آیات به صورت ضمنی است. به این معنا که با بیان موقعیت زنان اجتماعی نه تنها نهی‌ای از فعالیت آنان صورت نگرفته بلکه مخاطب را به برخی رفتارهای پسندیده او در اجتماع متوجه و هدایت می‌کند.

۳-۱. نقش دختران حضرت شعیب (ع) در نگهداری گوسفندان

خداوند، در سوره قصص از دختران حضرت شعیب (ع) نام می‌برد که به کار چوپانی اشتغال داشته‌اند. آن‌ها به علت کهولت سن پدر، جایگزین او در کار نگهداری از گوسفندان شده بودند که برای سیراب نمودن گوسفندان خود نیز همیشه تا پایان کار دیگر چوپانان صبر می‌کردند و سپس به گوسفندان خود آب می‌دادند:

«قَالَتَا لَا نَسْقِي حَتَّىٰ يَصْدِرَ الرَّعَاءُ» (قصص (۲۸):۲۳)؛ «گفتند ما آن‌ها را آب نمی‌دهیم تا چوپان‌ها همگی خارج شوند».

دختران حضرت شعیب (ع) به دلیل عفاف و تحجب خود تا پس از رفتن چوپانان مرد، از سیراب نمودن گوسفندان خودداری می‌کردند تا اینکه حضرت موسی (ع) گوسفندان آن‌ها را سیراب نمود. آن دو این داستان را برای پدرشان بازگو کردند و حضرت شعیب (ع) تصمیم گرفت برای جبران خدمت موسی (ع) او را به خانه‌اش دعوت کند؛ به همین منظور یکی از دختران خود را به نزد موسی (ع) فرستاد:

«فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَىٰ اسْتِحْيَاءٍ» (قصص (۲۸):۲۵)؛ «پس یکی از آن دو به سراغ او آمد، در حالی که در نهایت حیا گام بر می‌داشت». (نامه جامعه، شماره ۸۵، ۱۳۹۰)

۳-۲. بانوان و انجام کار و شغل معروف

«فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ» (بقره (۲):۲۳۴)؛ «باکی بر شما نیست، در آن اموری که زنان در رابطه با خود و از روی معروف انجام می‌دهند».

اطلاق و عموم این آیه، شامل اتخاذ شغل نیز می‌شود؛ یعنی اگر زنان بخواهند در بخشی از زندگی خود که فارغ از انجام حقوق دیگران است، به فعالیت‌های اقتصادی و یا اجتماعی بپردازند، مانعی ندارد؛ به شرطی که طبق فرموده قرآن بر اساس معروف یعنی اصول عقلانی و انسانی و عرف جامعه باشد. برای مثال شغلی که منافاتی با حیثیت خانوادگی و وظایف زندگی مشترک نداشته باشد. (نامه جامعه، شماره ۸۵، ۱۳۹۰)

در روایات نیز به برخی زنان اشاره شده است که در اجتماع زمان خود دارای شغل بوده‌اند. از جمله زنی به نام سمرا که از ماموران انتظامی بازار در عصر پیامبر بود. (معجم الکبیر طبرانی، ج ۲۴، ص ۳۱۱) و یا ام سلمه و دیگر زنان که در زمان جنگ به پرستاری مجروحان می‌پرداختند. (ریاحین الشریعه، ج ۵، ص ۵۹۵).

۴. تأثیر واگذاری مسؤلیت‌های اجتماعی بر زنان

اسلام با در نظر گرفتن ابعاد مادی و معنوی زن و با در نظر گرفتن تأثیر اعمال و رفتار وی در سعادت ابدی او و دیگران، مقرراتی را برای حضور زن در اجتماع وضع کرده است. این مقررات علاوه بر حمایت از زنان در بعد مادی و بهینه سازی روابط اجتماعی آنان، حافظ منافع معنوی و کرامت انسانی زن نیز هست. بی توجهی به این دسته از مقررات، پیامدهای جبران ناپذیری برای زنان و جامعه انسانی به دنبال خواهد داشت. اسلام نه تنها زن را در حصار خانه محدود و زندانی نکرد، بلکه با آوردن قانون پوشش برای زن، در صدد تأمین امنیت وی در دو بعد مادی و معنوی برآمد. (طاهری نیا، ص ۷۶، ۱۳۹۷)

زنان با حضور و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی و با عهده دار شدن نقش‌ها و مسؤلیت‌های اجتماعی در صورت رعایت کردن قوانین حضور در اجتماع علاوه بر یافتن اعتماد به نفس و استقلال، قدرت تصمیم‌گیری در شرایط سخت آنان بالاتر می‌رود. علاوه بر آن زنان اجتماعی نسبت به سایر زنان که فعالیت اجتماعی ولو در حیطه فامیل و آشنایان خود ندارند قدرت احقاق حق بیشتری دارند و فرزندان آنان با اعتماد به نفس بالاتری رشد خواهند کرد.

۵. محورهای نگرش پیامبر اکرم (ص) در فعالیت اجتماعی زنان

دنیای قبل از اسلام؛ ناسازگاری محیط و چادرنشینی، شلاق بادهای سوزان موسمی، بیابان خشک و سوزان، قتل و غارت و خونریزی و خون آشامی برای سیر کردن شکم خود و هزاران بدبختی‌های دیگر عواطف رقیق انسانیت و بشریت را از غالب مردم آن زمان چنان سلب کرده بود که آنان به دست خویش پاره جگر خویش یعنی دختر خویش را زنده زنده در گور می‌کردند. و دخترانی که زنده می‌ماندند گذشته از آنکه محلی از اعراب نداشتند در نظر مردم کالایی بودند برای اطفاء شهوت مردان، و گاهی چون دیگر کالاها به ارث پسر بزرگ می‌رسید و وارث مالک‌الرقاب او بود، آزاد بود که او را به هرکسی که می‌خواهد ببخشد یا تزویج نماید. کنیزکان خود را به خود فروشی وا می‌داشت، او هم مجبور بود تا درآمد خود از این راه را به ولی نعمت خویش تسلیم کند، نه تنها اختیاری در مال و منال خود نداشت بلکه حق حیات و نحوه زیستن نیز از او سلب شده بود. (مظاهری، ص ۳، ۱۳۹۷)

با نگاهی به مکتب پیامبر بزرگ اسلام به این نتیجه می‌رسیم که گفتار و رفتار پیامبر (ص) در تمامی مراحل زندگی، الگوی بشر برای رسیدن به کمالات انسانی و اخلاقی است و شیوه‌های تربیتی آن حضرت، به ویژه در زمینه اخلاق خانوادگی و همسرمداری، می‌تواند سعادت خانواده را تضمین نماید. اسلام در مسائل اجتماعی و سیاسی نیز، برای زن شخصیت مستقل حقوقی قائل است. دخالت زن را مانند مرد در تمام فعالیت‌های اجتماعی و شئون سیاسی جایز می‌داند و هیچ فرقی بین آن دو از این جهت نمی‌گذارد. (بختیاری، ۱۳۹۶)

تاکید سیره نبوی درباره حضور زن در فعالیت‌های اجتماعی را می‌توان بر مبنای دو محور تعریف کرد:

۱-۵. عدم غفلت بانوان از مسؤولیت‌های خانواده

در نظام ارزشی اسلام، خانواده از منزلت و قداست خاصی برخوردار است و در محیط خانواده، زنان مدیریت داخلی این واحد کوچک اجتماعی را به عهده دارند و در سایه تلاش آنان مشکلاتی همچون، احساس بی‌هویتی، احساس ناامنی اجتماعی، محرومیت از داشتن الگوی مناسب شخصیتی، ترس و اضطراب، بی‌هدفی، کمبودهای عاطفی و... رخت برمی‌بندد و شخصیت و ساختمان روانی سایر اعضاء خانواده شکل می‌گیرد و روح آنها تلطیف می‌شود. بنابراین، مشعل‌دار عاطفه انسانی درمحل خانواده و در جامعه بزرگ بشری، وجود پاک و دل‌های بی‌آلایش مادران است و نقش رهبری آنها از جهت پاسداری از ارزش‌های انسانی اسلامی بسیار مهم و خطیر می‌باشد و به جرئت می‌توان گفت، بدون وجود مادری پاک نهاد، تربیت با مشکلاتی جدی رو به روست. (پیام زن، شماره ۲۰۱، ۱۳۸۷)

در نگاه قرآن و فرهنگ اسلام، خانواده نه تنها محل تولید نسل، بلکه جایگاه پرورش روحیه و شخصیت سالم انسان‌هاست. و اساساً مفهوم خانواده بر مبنای مسؤولیت‌شناسی و مسؤولیت‌پذیری زن و مرد و تقسیم وظایف تعریف می‌شود. (نعمتی پیرعلی، ص ۲۱۸، ۱۳۸۴)

بر مبنای الگوی غربی، وضعیت خانواده‌ها به علت افراط در اشتغال زنان و به کارگیری گسترده آنان در امور اقتصادی، رو به اضمحلال رفته و به تبع، نمی‌تواند الگوی مناسبی باشد. اما در دنیای اسلام که از بستر تاریخی عمیقی هم برخوردار است، زنان با کمترین نقصان به نظام خانواده می‌توانند در حیات اقتصادی - اجتماعی جامعه ایفای نقش نمایند. (عیوضی، کریمی، صص ۱۶۱-۱۶۰، ۱۳۹۰)

۲-۵. رعایت اصول و موازین روابط با مردان و جلوگیری از فراهم کردن بستر فساد در اجتماع

امنیت اخلاقی یکی از مهمترین مباحث اخلاقی در عصر حاضر بوده، جایگاه و اهمیت امنیت اخلاقی در زندگی اجتماعی تا بدانجاست که حتی عمل کردن به قوانین و مقررات اجتماعی نیز بدون پشتوانه اخلاق ممکن نیست و اخلاق، بهترین ضامن اجرای قوانین و مقررات است. از این رو، امنیت اخلاقی، از مهمترین هدفهای ارسال پیامبران به شمار می‌رود و بدون آن، نه دین برای مردم مفهومی خواهد داشت و نه دنیای آنها سامان می‌یابد. می‌توان گفت زنان با حفظ الگوی اسلامی و حریم و عفاف و حجاب سلامت جسمی، کمال معنوی و آرامش روانی، تحکیم بنیان خانواده، سلامت و طهارت نسل را تامین می‌کند. (رضوی نیا، ص ۸۲، ۱۳۹۶)

اسلام با تجویز حضور اجتماعی زن، معاشرت سالم و دور از فتنه و فساد بین زن و مرد مسلمان را بدون اشکال می‌داند. نگاهی به تاریخ صدر اسلام حکایت از معاشرت، گفت‌وگو و تعامل بزرگان دین با زنان دارد. زنان برای اصحاب پیامبر اکرم(ص) روایت نقل می‌کردند، یا سخنان پیامبر اکرم(ص) را از زبان یاران وی شنیده و حفظ می‌کردند. همچنین پاسخ سؤال‌های متعدد علمی و شرعی خود را از پیامبر اکرم(ص) و یاران او می‌گرفتند و برای دیگران نقل می‌کردند. آنچه در فعالیت‌های اجتماعی زن ممنوع است اصل معاشرت او با مردان نیست، بلکه هوس‌انگیز بودن این معاشرت است. گام برداشتن، سخن گفتن و دیگر شئون معاشرت نباید به‌گونه‌ای هوس‌انگیز انجام گیرد. با دقت در برخی از آیات الهی و روایات معصومان به نکته‌هایی در این زمینه می‌رسیم. (جباری و واعظی، ۱۳۹۰)

پیامبر اکرم(ص) با حفظ این دو محور فعالیت‌های اجتماعی را برای زنان مجاز می‌شمردند.

۶. عرصه های گوناگون فعالیت زنان در عصر نبوی (ص)

در عرصه های فعالیت های اجتماعی و سیاسی و علمی و فعالیت های گوناگون زن مسلمان مثل مرد مسلمان حق دارد آنچه را که اقتضای زمان است، آن خلایی را که احساس می کند، آن وظیفه های را که بر دوش خود حس می کند، انجام دهد. چنانچه دختری مثلاً مایل است پزشک شود، یا فعالیت اقتصادی کند، یا در رشته های علمی کار کند، یا در دانشگاه تدریس کند، یا در کارهای سیاسی وارد شود، یا روزنامه نگار شود، برای او میدان ها باز است. به شرط رعایت عفت و عفاف و عدم اختلاط و امتزاج زن و مرد، در جامعه اسلامی میدان برای زن و مرد باز است. شاهد بر این معنا، همه ی آثار اسلامی است که در این زمینه ها وجود دارد و همه ی تکالیف اسلامی است که زن و مرد را به طور یکسان، از مسؤولیت اجتماعی برخوردار می کند. این که می فرماید: «من اصبح لا یهتم بامور المسلمین فلیس بمسلم»، مخصوص مردان نیست؛ زنان هم باید به امور مسلمانان و جامعه اسلامی و امور جهان اسلام و همه ی مسائلی که در دنیا می گذرد، احساس مسؤولیت کنند و اهتمام نمایند؛ چون وظیفه ی اسلامی است. (خامنه ای، بیانات، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰)

حضور زنان در اجتماع و مشارکت ایشان در فعالیت های اجتماعی در صدر اسلام از مسلمات تاریخی است که با مروری گذرا بر منابع تاریخی به سهولت می توان به آن دست یافت. از دیدگاه اسلام اصل فعالیت اجتماعی برای زنان نه تنها مذموم نیست، بلکه در برخی مواقع، ممدوح و مطلوب است. مطالعه دقیق آیاتی چون آیات امر به معروف و نهی از منکر، بیعت، هجرت و وجوب زکات، موافقت قرآن با حضور اجتماعی زن را نتیجه می دهد. از طرفی آیاتی که چگونگی و شرایط حضور اجتماعی زن را مطرح می کند به خوبی جواز اصل این حضور، فهمیده می شود. (جباری، واعظی، ۱۳۹۰)

نقش های اجتماعی زنان در عصر نبوی به سه حوزه سیاسی، فرهنگی و اقتصادی قابل تفکیک است:

۶-۱. حضور بانوان صدر اسلام در عرصه سیاسی

۶-۱-۱. نقش بانوان صدر اسلام در بیعت با پیامبر اکرم (ص)

یکی از صحنه های حضور سیاسی زنان، حضور آنان در بیعت هایی است که بین پیامبر (ص) و مسلمانان انجام می شد. پیامبر (ص) زنان را مانند دیگر شهروندان موظف به رعایت مسائلی نمود. (حسامی، باقری، ص ۱۲۲، ۱۳۹۷) مدتی بعد از هجرت به مدینه، پیامبر (ص) عمر بن خطاب را مأمور کرد تا از زنان انصار بیعت بگیرد. (حلبی، ج ۳: ۴۷-۴۸، ۴۰۰ق) نکته مهمی که در این شیوه از تعامل میان پیامبر و زنان وجود داشت، تعهداتی است که آنان نسبت به یکدیگر پیدا می کنند. از آنجا که این بیعت به صورت جمعی و در قالب رسمی و قانونی انجام شد، تأثیرات فراوانی بر روابط زنان و تعهدات آنان نسبت به شخص رسول خدا و جامعه اسلامی در آینده داشت. (حسامی، باقری، ص ۱۲۴، ۱۳۹۷)

بیعت زنان با رسول خدا (ص) بدین گونه بود که به دستور پیامبر ظرفی پر از آب را آماده می ساختند. ایشان دست مبارک خود را در ظرف آب فرو می برد و بیرون می آورد و پس از ایشان زنان به عنوان ایمان و اقرار به خدا و تصدیق رسول خدا (ص) دست خویش را در همان آب فرو می برد و بدین گونه بیعت انجام می شد. (سبحانی، ص ۴۵، ۱۳۷۰) بیعت تاریخی غدیر خم بارزترین نمونه بیعت زنان با علی بن ابی طالب است که در امر خلافت صورت گرفت.

۲-۱-۶. حضور بانوان صدر اسلام در جنگ‌ها**۱-۲-۱-۶. پرستاری بیماران و مجروحین جنگ توسط بانوان**

دومین مسؤلیتی که زنان عهده دار آن بودند، وظیفه پرستاری از بیماران جبهه بود. پیامبر(ص) همه نیروهای کارآمد را در جبهه به کار می‌گرفت و زانی چون امّ عطیّه، معاذه غفاریه، لیلای غفاریه، و امّ سنان اسلمیه را به جبهه می‌برد تا علاوه بر مسؤلیت معالجه مجروحین، وظیفه پرستاری بیماران را نیز عهده دار باشند. (اعلام النساء، ج ۵ ص ۶۱؛ الاصابه، ج ۴ ص ۴۰۲)

۲-۱-۲-۶. تدارکات و پشتیبانی جبهه توسط بانوان

در جنگ احد، بسیاری از نیروهای مسلمان فرار کرده بودند و پیامبر(ص) با تنی چند از یاران نزدیک خود، در برابر هجوم دشمن مقاومت می‌کرد. وضعیت سختی پیش آمده بود که چهارده تن از زنان مسلمان برای یاری رزمندگان روانه جبهه احد شدند. (سایت پرسمان، ۱۳۹۷/۲/۱۵)

واقعی می‌نویسد: «محمد بن مسلمه، همراه زنان به جستجوی آب پرداختند. اینان چهارده نفر بودند که فاطمه (س) دختر پیامبر اکرم(ص) نیز با ایشان بود. زنان آب و غذا را بر پشت خویش می‌بردند و به درمان مجروحان می‌پرداختند و به آنان آب می‌دادند» (المغازی، ج ۱، ص ۲۴۹: ۱۳۶۲)

۳-۱-۲-۶. انتقال مجروحان و شهدا به پشت جبهه توسط بانوان

ربیعہ دختر معوذ بن عقره، از زنان متعهدی است که چنین مسؤلیتی را عهده دار بود. وی می‌گوید: «آنگاه که با رسول خدا(ص) در جنگی شرکت می‌جستیم به رزمندگان خدمت کرده، آنان را سیراب می‌کردیم و مجروحان را به مدینه انتقال می‌دادیم». (اسدالغابه، ج ۵ ص ۴۵۱، بی تا؛ اعلام النساء، ج ۱ ص ۴۴۲: ۴۰۲ ق)

بیشترین جنگ‌هایی که نام برده شده و زنان در آنها نقش آفرینی کرده‌اند جنگ احد، جنگ خیبر، فتح مکه و جنگ حنین است. (پرسمان، ۱۳۹۷/۲/۱۵). امّ عطیّه؛ وی از زنان انصار بود و علاقه شدیدی به شرکت در جنگ و حضور در جبهه ابراز می‌کرد. وی در هفت غزوه شرکت کرد.

نسبیه دختر کعب، مشهور به امّ عماره؛ فداکاری نسبیه، به اندازه ای حساس و ضروری بود که پیامبر اکرم(ص) به فرزند او عماره فرمود: «امروز-جنگ احد- مقام مادر تو از مردان جنگی والاتر است». (المغازی، ج ۱ ص ۲۷۳: ۱۳۶۲)

۳-۱-۶. نقش بانوان در هجرت

هجرت از قوانین جاودانه حیات و عامل تکامل و توفیق ملت‌ها و اقوام بشری بوده است. از این رو در دین اسلام نیز به عنوان یکی از عناصر مهم فرهنگ سیاسی به شمار آمده که بقا و دوام این دین آسمانی را تضمین کرده است. با توجه به آیات قرآن هجرت برای مسلمانان وظیفه ای شرعی محسوب شده است. چرا که هرگاه جو غالب با عصیان کاران باشد ممکن است مردم رفته رفته تحت تاثیر روح حاکم بر جامعه قرار گیرند. در زمان رسول خدا(ص) نیز مانند سایر پیامبران الهی این ضرورت مهم برای امت اسلامی پیش آمد و مسلمانان از هجرت به عنوان روشی در راه نجات اسلام و نشر تعالیم آن در دیگر نقاط گیتی بهره بردند مسلمانان دو هجرت بزرگ یکی به حبشه و دیگری به مدینه داشتند. (زمانی محبوب، ص ۹۸-۹۷، ۱۳۹۰)

آیات متعددی از قرآن کریم به حضور زنان در هجرت های پیامبر اکرم (ص) اشاره دارد. از آیات ۹۷ و ۹۸ سوره مبارکه نساء چنین استفاده می شود که زنان همچون مردان وظیفه دارند از حکومت کفر به سرزمین اسلامی هجرت نمایند. در آیه ۵۰ سوره مبارکه احزاب نیز خداوند متعال شرط جواز ازدواج زنان با پیامبر (ص) را هجرتشان به سرزمین حکومت اسلامی قرار می دهد. (طباطبایی، ج ۱۶، ص ۵۰۳: ۱۳۴۷)

اهمیت حضور زنان در این عرصه این است که آنها با وجود احساسات فراوان خود از همه علقه ها و علایق دنیوی خویش گذشتند و همپای مردان به یاری و حفظ اسلام دین اسلام برخاستند. (محبوب، ص ۹۱: ۱۳۹۰)

۲-۶. حضور بانوان در عرصه اقتصادی

زنان با توجه به گستردگی نقش آنان در جامعه می توانند در اقتصاد خانواده در سطح کلان، نقش اساسی و محوری داشته و به عنوان عامل نیروی کیفی کار در جریان بهره وری و تولید ایفای نقش کنند و با تأسی از سیره ی حضرت زهرا(س) نقش مؤثر و کلیدی در سلامت جامعه، پرورش نیروهای فعال و مولد در رشد و توسعه ی اقتصادی اجتماع داشته باشند. (فروزش، ص ۶۳: ۱۳۸۶) فعالیت های اقتصادی در عصر نبوی شامل موارد زیر است:

۱-۲-۶. نقش بانوان در تجارت

پیش از ظهور اسلام، مکه پایگاه تجارتهای خاصی بود به ویژه در ایام حج بازارهای مهمی در آن برقرار می شد. در محیط مکه گرچه به زنان به دیده تحقیر نگریسته می شد و گاه در میان برخی افراد و قبیله ها زنده به گور کردن دختران رواج داشت؛ اما زنان توانمندی نیز در صحنه اجتماع حضور داشتند و در بازار و تجارت فعالیت می کردند. خدیجه دختر خویلد که از ثروت و وجاهت برخوردار بود، مدیریت اقتصادی تجارت را به عهده داشت و عامل های متعددی را به کار می گرفت. (رضایی، ص ۱۰۸: ۱۳۸۶)

۲-۲-۶. نقش بانوان در دامداری

دامداری در منطقه مکه رواج داشت و طبق قاعده زنان نیز در این امر کمک می کردند. همانطور که خداوند متعال در سوره قصص آیه های ۲۳ تا ۲۶ از دختران شعیب پیامبر یاد می کند که گوسفندان را برای آبدان به سر آب مدین بردند و موسای پیامبر گوسفندان را آب داد. (همان، ص ۱۰۸)

۳-۲-۶. نقش بانوان در کشاورزی

پس از آنکه اموالی از غنیمتها و هدیه ها در اختیار پیامبر قرار گرفت، پیامبر فدک را به دختر خود بخشید و حضرت فاطمه افرادی را برای رسیدگی به باغ فدک و کار در آن و جمع آوری محصول گماشت. این امر تا زمان رحلت پیامبر ادامه داشت تا آنکه دستگاه خلافت، فدک را غصب و عمال حضرت را از آن خارج کردند.

۴-۲-۶. نقش بانوان در مدیریت اقتصادی

شاخص ترین زنان مسلمان در بعد جهاد و معنویت، از جهت کار و کوشش و مدیریت اقتصادی نیز توانایی فراوانی داشتند و انجام آن را منافعی با وظیفه های اجتماعی و دینی خود نمی دانستند. عقیف ترین زنان اسلام در کنار همسران بی نظیر خود اداره اموال خود را به عهده می گرفتند و این مسؤلیت را پس از رحلت به همسران خود منتقل کردند. آنچه خدیجه کبری و

فاطمه زهرا به عهده داشتند مدیریت اقتصادی و اداره بنگاه تجاری و کشاورزی بوده که این مشاغل به طور معمول ویژه مردان بوده است.

۵-۲-۶. نقش بانوان در فروشندگی

طبق برخی روایات ها در صدر اسلام زنان دیگری بودند که شاغل بودند مثل زن عطرفروش به نام حولاء یا خوله که پیامبر به وی در باره نحوه کسب و کار سفارش کرد. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۵، ص ۱۵۱، ۱۳۶۲).

۶-۲-۶. نقش بانوان در آرایشگری و مامایی

شغل های دیگری که نیازمند حضور بانوان بود نیز به آنان سپرده می شد. مثل اسماء ام رعله مشیری و آمنه بنت عثمان آرایشگری، و سلمی دختر ابورافع و سوده دختر مسرح که قابله بودند.

۳-۶. نقش بانوان در عرصه فرهنگی

۱-۳-۶. مشاعره بانوان

از دیگر نهادهای فرهنگی، نهاد شعر و شاعری بود که هر ساله اعراب در بازار عکاظ شعر می گفتند و بهترین اشعار را به خانه خدا آویزان می کردند. بانوان در این زمینه عرصه را خالی نکردند و در زمان رسول خدا با تأیید ایشان، اشعار مفید تداوم یافت و زنانی همچون خنساء همچنان به سرودن شعر ادامه می دادند. یکی از امتیازات مشاعره این بود که افراد خدمت رسول خدا می رفتند و رسول خدا (ص) به آنها اجازه مشاعره می دادند و افرادی نیز به مشاعره طرفینی می پرداختند و رسول خدا به ایشان جوایزی اهدا می کرد. این امر اختصاص به مردان نداشت و بانوان نیز در این امر سهیم بودند و خنساء در حضور رسول خدا اشعاری را سرود و پیامبر با تشویق از او خواست که اشعار بیشتری بسراید. (جان احمدی، هاشمی، ص ۵۱: ۱۳۹۸)

۲-۳-۶. آموزگاری بانوان

جامعه نبوی که دوران پیش سوادی را پشت سر می گذاشت، نیازمند آموزش از راه های مختلف بود. یکی از اقدامات پیامبر (ص) در این زمینه، تشویق افراد به آموزش کتابت و نوشتن بود. در زمان صدر اسلام رسول خدا (ص) گروهی از نویسندگان را برای نوشتن وحی و آموزه های دینی گماشت که شاید اولین نهاد آموزشی علمی در صدر اسلام بود بسترهای موجود برای آموزش و تشویق رسول خدا به تعلیم و فراگیری دانش سبب می شد تا زنان نیز در این عرصه عقب نمانند. نوشتن و خواندن، مستلزم آموزش آن از سوی کسانی بود که خواندن و نوشتن را بلد بودند و زنان آموزگار در آن دوره به سایر زنان این امور را آموزش میدادند. چنانکه حفصه نزد شفاء نوشتن را آموخت و ام کلثوم بنت عقبه، عایشه بنت اسد و کریم بنت مقداد نوشتن را آموزش دیده بودند و عایشه و مسلمة خواندن را به تنهایی فرا گرفته بودند. (البلاذری، ص ۴۵۴، ۱۹۸۸ق)

۳-۳-۶. برپایی مراسم عزاداری توسط بانوان

با توجه به این که جامعه آن روز بسیاری از اعمال و خلیقات زنان را ناروا دانسته و آنها را از کارهای زیادی منع می کردند حضرت رسول (ص) در تمام موارد حتی در عزاداری و مصیبت عزیزانشان زنها را نه تنها محروم نمی کردند بلکه حدود اسلامی آنها را مشخص می نمودند تا بر اساس موازین اسلامی عمل کنند، چنانکه در مصیبت مرگ رقیه جماعتی از زنان در سوگواری او می گریستند، عمر بن خطاب آنان را تازیانه زد که چرا ناله می کنید. رسول خدا دست عمر را گرفت و فرمود: بگذار ناله کنند و فرمود: ناله کنید لکن از نعیق شیطان و نوحه دور باشید، آب چشم اثر رحمت است و هر کاری از دست و زبان آید از شیطان

است. وقتی فاطمه در کنار رسول خدا اشک می ریخت رسول خدا با کنار ردا اشک او را می سترد. « (سپهری، ج ۴، ۲۹۲: ۱۳۸۲)

۴-۳-۶. انجام تبلیغات دینی توسط بانوان

رسول گرامی اسلام به حضرت خدیجه در ابتدای رسالت خود فرمود: از تو می خواهم که بر پیامبری من گواهی دهی. پس به خدیجه آداب گفتن آنها را آموخت. خدیجه بی هیچ درنگ، با رغبت بسیار گفت: گواهی دهم خدیجه که خدایی جز آفریدگار یکتا نیست و محمد بنده و فرستاده اوست». (سرشار، ج ۲، ص ۲۰: ۱۳۸۵) در تاریخ آمده است که حضور همسران پیامبر و دیگر زنان در صحنه های مختلف دینی حتی در غسل، کفن و دفن زنان دیگر دیده می شود. (حجازی دوست، ۱۳۹۷/۲/۲۲)

۵-۳-۶. بانوان و شرکت در نماز جماعت

در منابع روایی اسلام، روایات زیادی وجود دارد که همگی مشعر بر این است که مساجد متعلق به تمام مردم اعم از زن و مرد است. با اندکی دقت در روایات ذیل، به روشنی در می یابیم که میان مرد و زن هیچ گونه تفاوتی وجود ندارد؛ زیرا واژه هایی مانند، انسان های با تقوا، مؤمن، متقین، اهل مسجد، منع نکردن و جز آن، اختصاص به گروه خاصی ندارد و برای عموم مسلمانان است. (مجله پاسدار اسلام، ۱۳۹۳)

حضور خدیجه (س) در کنار رسول خدا (ص) و بر پایی نماز جماعت در کنار کعبه بهترین شاهد بر ضرورت حضور زنان مؤمنه در این زمینه می باشد. خدیجه (س) در کنار رسول خدا (ص) برای حکایت از تحولی عمیق در زندگی زنان آن عصر حضور داشتند. زنانی که تا آن روز، وصف یا حضورشان مایه ی گرمی محافل فسق و فجور بود، اینک نشان و نماد جدی ترین حضورند. (حجازی دوست، ص ۴، ۱۳۹۷)

با توجه به برخورد پیامبر اکرم (ص) با زنان در حوزه های گوناگون خصوصی و عمومی، می توان دریافت که حضرت محمد (ص) زن را در همه حوزه ها، از نظر حقوق انسانی، چون مردان و برابر با آنان انگاشته، و البته در حوزه ای چون خانواده، جایگاهی فراتر و مهم تر از مردان، به زنان اعطا می کند - تا آنجا که زنان می توانند با رعایت حدود اسلامی، در حوزه های عمومی حضور یابند و در عین حال، نقش مهم همسری و وظیفه خطیر و حساس مادری را به نحو احسن ایفا کنند و نسل آینده را به بهترین شکل، روانه اجتماع سازند.

بر خلاف جامعه آن روز عرب که زن، در آن، فقط ابزاری در دست مردان و از جایگاهی حتی پست تر از حیوانات برخوردار بود، حضرت محمد (ص) با دین خود، برای زنان جایگاه ویژه ای قائل شدند که نه تنها در آن زمان، غیر قابل تصور بود، بلکه دنیای امروز با همه ادعایش در ایجاد حقوق مساوی میان زن و مرد، هنوز نتوانسته راه اعتدال را - به طوری که همه اعضای جامعه در جایگاه اصلی خود قرار گیرند - در پیش گیرد و این نشان از نبوغ الهی پیامبر خاتم دارد. (حجازی دوست، ۲۱، ۱۳۹۷)

نتیجه گیری

حضور زنان در عرصه اجتماع و شرکت در فعالیت‌های اجتماعی، همچنین پذیرفتن مسؤلیت در صدر اسلام از مسلمات تاریخی است. پیامبر اکرم (ص) در کنار تأکید بر رعایت روابط زن و مرد و عدم اختلاط ایشان در عصر خویش، با واگذاری وظایف و مشارکت دادن بانوان در حوزه سیاست، فرهنگ و اقتصاد، زن را از موجودی ابزار گونه به آفرینشی در خور ستایش و دارای جایگاه ویژه تبدیل کردند. ایشان با مشارکت دادن زنان در اموری چون بیعت، مهاجرت و افعالی مانند پرستاری و تجهیز لوازم مورد نیاز در زمان جنگ، آنان را وارد عرصه سیاست می‌کردند. در حوزه اقتصاد نیز گاه با سپردن مدیریت‌های اقتصادی و گاه با آموزش احکام فروش به زنان فروشنده حضور آنان را در حوزه اقتصاد مورد تأیید قرار می‌دادند. مشاعره، شرکت در نماز جماعت، آموزگاری و برپایی مراسم عزاداری توسط بانوان نیز از جمله فعالیت فرهنگی بانوان در عصر نبوی است. تطبیق شرایط عصر پیامبر با عصر حاضر و بررسی افزایش یا کاهش مشاغل واگذار شده در آن دوران، همراه با ریشه یابی از مباحثی است که می‌تواند موضوع مقالات دیگر قرار گیرد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن اثیر، علی بن محمد (بی تا)، «أسد الغابه»، ج ۵، بیروت: دارالکتب العربی.
۳. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، «الاستیعاب»، تحقیق: علی محمد البجاوی، ج ۳، بیروت: دارالجیل.
۴. ابن حجر عسقلانی، «الاصابه»، دار الکتب العلمیه، ج ۴، بیروت، ۱۴۹۵م.
۵. اسدی، حسن، «فعالیت اجتماعی چیست و چه روندی در توسعه منطقه دارد؟»، مرکز توسعه وبلاگ نویسی دینی خراسان جنوبی، کد: ۵۰۰۵۱، ۱۳۸۹ش.
۶. بلاذری، ابوالحسن، فتوح البلدان، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۳۹۸ق.
۷. بختیاری، یونس، مجله اینترنتی آفتابیر، ۱۳۹۶ش، <https://www.aftabir.com>.
۸. حسامی، فاضل؛ باقری، رؤیا، «مواجهه و تعامل اجتماعی پیامبر با زنان مدینه»، فصلنامه علمی - پژوهشی اسلام و مطالعات اجتماعی، سال ششم، شماره اول، تابستان ۱۳۹۷ش.
۹. حجازی دوست، زهرا، «زن در سنت و سیره پیامبر اکرم (ص) در جامعه»، مجموعه مقالات همایش بزرگداشت بانوی انقلاب اسلامی، پرتال امام خمینی، اردیبهشت ۱۳۹۷ش.
۱۰. حلبی، علی بن ابراهیم، «سیره حلبی»، ج ۳، بیروت: دارالمعرفه، ۱۴۰۰ق.
۱۱. حوزه نت، «بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام»، فصلنامه فرهنگی اجتماعی نامه جامعه، شماره ۸۵، مهر ۱۳۹۰ش. <https://hawzah.net>
۱۲. _____، «اسلام و جایگاه زن در کانون خانواده»، مجله پیام زن، شماره ۲۰۱، آذر ۱۳۸۷ش.
۱۳. جان احمدی، فاطمه؛ هاشمی، ریحانه، «رهیافت‌های جامعه‌شناختی نقش‌های اجتماعی زنان در نهادهای مدینه‌النبی در صدر اسلام»، علمی-پژوهشی وزارت علوم/ISC، سال یازدهم - شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۸ش.
۱۴. رضایی، مجید، «اصول حاکم بر کار اقتصادی زنان از دید اسلامی»، فصلنامه علمی-پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۵، بهار ۱۳۸۶ش.
۱۵. رضوی نیا، معصومه، «بررسی سهم و نقش زنان در ایجاد امنیت اخلاقی جامعه از منظر قرآن و روایات با تأکید بر نظر امام خمینی»، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، مؤسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۹۶ش.

۱۶. زمانی محبوب، حبیب، «جایگاه و نقش زنان صدر اسلام در بیعت و هجرت»، مجله معرفت، سال ۲۰، شماره ۱۷۰، بهمن ۱۳۹۰ ش.
۱۷. سبحانی، جعفر، «فروغ ابدیت»، ج ۲، چاپ ششم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی ۱۳۷۰ ش.
۱۸. سرشار، محمدرضا، «آنک آن یتیم نظر کرده»، ج ۱، چاپ دوم، آستان قدس رضوی، بی تا.
۱۹. سپهر، محمد تقی لسان الملک «ناسخ التواریخ»، اسلامی، ج: ۱ و ۲ و ۴، چاپ سوم، ۱۳۸۲، ۱۳۸۱ ش.
۲۰. سایت پرسمان، «نقش زنان در جنگ های صدر اسلام»، ۱۵/۰۲/۱۳۹۷، <https://www.porseman.com>.
۲۱. صادقی‌نیا، مهرباب، «رابطه امور فردی، جمعی و اجتماعی در اسلام با یکدیگر- بیداد فقدان صداقت در جامعه»، منبع گفتاری: گفتگوی خبری با ایکننا، کد خبر: ۳۸۱۱۰۸۰، ۲۳ اردیبهشت ۱۳۹۸ ش.
۲۲. طاهری نیا، احمد، «زن و کیفیت حضور او در اجتماع از منظر قرآن»، ماهنامه علمی-ترویجی معرفت، شماره ۱۰۷، ۱۳۸۵ ش.
۲۳. طباطبایی، محمد حسین، «المیزان»، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، تهران، محمدی، ۱۳۴۷.
۲۴. طبرانی؛ سلیمان بن احمد «المعجم الکبیر»، تحقیق: حمدی عبدالمجید، دار احیا التراث عربی، بی تا.
۲۵. عبداللهی، محسن، «مشارکت مردم در سرنوشت خود از منظر قرآن»، روزنامه کیهان، شماره ۲۱۶۱۶، کد خبری: ۱۰۳۱۴۴، ۱۳۹۶/۲/۱۷ ش.
۲۶. عیوضی، محمدرحیم؛ کریمی، غلامرضا، «مشارکت اجتماعی زنان؛ رویکردی اسلامی»، دانش سیاسی، شماره ۲، سال هفتم پاییز و زمستان ۱۳۹۰ ش.
۲۷. فروزش، زیبا، « بررسی اقتصاد خانواده؛ با الگوپذیری از سیره عملی حضرت زهرا(س)»، فصلنامه فرهنگی اجتماعی نامه جامعه، شماره ۳۴، تیر ماه ۱۳۸۶ ش.
۲۸. کلینی، محمد بن یعقوب، «الکافی»، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۵، ۱۳۶۲ ش.
۲۹. کحاله، عمر رضا، «اعلام النساء فی عالمی العرب و الاسلام»، ط. الرابعه، بیروت، موسسه الرساله، ۱۴۰۲ ق.
۳۰. گنجینه معارف، «بررسی اهمیت و جایگاه مشارکت های اجتماعی در قرآن»، کیهان، شماره ۲۰۱۵۸، ۱۳۷۷/۱۳۹۸ ش.
۳۱. محلاتی، ذبیح الله، «الریاحین الشریعه»، تهران، دارالکتب اسلامیه، بی تا.
۳۲. مجله پاسدار اسلام، «حضور بانوان در مسجد»، شماره ۳۲۷ و ۳۲۸، اسفند ۱۳۸۷ و فروردین ۱۳۸۸ ش.
۳۳. نعمتی پیر علی، فاطمه، «جایگاه زن در خانواده»، بینات (موسسه معارف اسلامی امام رضا علیه السلام): شماره ۸، زمستان ۱۳۸۴ ش.
۳۴. واعظی، محمدجواد؛ جباری، محمدرضا، «زن، خانواده، اجتماع، سیاست و عصر نبوی»، پژوهشکده باقرالعلوم، ۱۳۹۰ ش.
۳۵. واقدی، محمد بن عمر، «المغازی»، ج ۲، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲ ش.